

Szybkowski, Sobiesław

Czy na początku XV wieku istniało krzyżackie prokuratorstwo (komturia?) w Przewłokach?

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2, 155-162

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sobiesław Szybkowski

CZY NA POCZĄTKU XV WIEKU ISTNIAŁO KRZYŻACKIE PROKURATORSTWO (KOMTURIA?) W PRZEWŁOKACH? _____

Badania dotyczące formowania się organizacji terytorialnej państwa krzyżackiego w Prusach mają już długoletnią tradycję¹. Nie można jednak uznać, że temat ten został całkowicie zamknięty. Problemem pozostaje nadal notowana incydentalnie w źródłach w latach 1407–1413, krzyżacka jednostka administracyjna, położona w południowo-wschodniej części państwa zakonnego, na pograniczu z Mazowszem i Wielkim Księstwem Litewskim, którą zarządzał urzędnik rezydujący w Przewłokach². W tej sprawie sformułowano do tej pory dwie opinie. Wiesław Długokęcki i Elżbieta Kowalczyk zasugerowali mianowicie, że w Przewłokach znajdowała się siedziba prokuratorstwa lub nawet komturii. Zdaniem wspomnianych badaczy to najprawdopodobniej właśnie tam budowano zamek, wzmiankowany bezimiennie obok zamku w Elku w liście wielkiego księcia Witolda do wielkiego mistrza Ulryka von Jungingen z 27 maja 1409 r. W. Długokęcki i E. Kowalczyk nie dokonali jednak konkretnej lokalizacji Przewłok³. Inną koncepcję dotyczącą tego ośrodka administracyjnego na południowo-wschodnich kresach państwa zakonnego znajdujemy natomiast w jednej z prac Marka Radocha. Uznał on, że Przewłoki to współczesne Prawdziska, położone około 30 km na wschód od Elku, po pokoju melneńskim z 1422 r. znajdujące się na samej granicy z Litwą. Co ciekawe, zdaniem M. Radocha Przewłoki-Prawdziska były jednak tylko tymczasową siedzibą prokuratora elckiego, do czasu przeniesienia się przezeń do ukończonego w 1408 r. zamku w Elku⁴. Obie omówione wyżej koncepcje wykluczają się więc nawzajem, wydaje się zatem, że problem ten warto podjąć na nowo, odwołując się na początku do źródeł, w których pojawia się nazwa Przewłoki w interesującym nas kontekście.

Pierwszym, znanym nam przekazem źródłowym, w którym występuje krzyżacki urzędnik w Przewłokach, jest list starosty (namiestnika) wielkiego księcia Witolda Kiejstutowicza w Bielsku i Goniądzu, Mikity, z 1 stycznia 1407 r. Namiestnik ów skarżył się „religioso f agro in Przewloky, vicino nostro dilecto”, na liczne nieprawości wyrządzane jego poddanym przez poddanych są-

¹ Por. S. Józwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój-przekształcenia-kompetencje*, Toruń 2001, gdzie na ss. 11–17 została omówiona odnośna literatura przedmiotu.

² Literaturę przedmiotu dotyczącą tego obszaru państwa zakonnego omawia G. Białuński, *Źródła i literatura do dziejów południowo-wschodnich obszarów państwa krzyżackiego (do 1525)*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 2000, nr 2, ss. 169–175.

³ W. Długokęcki, E. Kowalczyk, *Nieznanne opisy granicy mazowiecko-krzyżackiej*, cz. II: *Granica komturstwa bałgijskiego (prokuratorstwo elckie i piskie)*, *Kwartalnik Historyczny*, 2004, t. 111, z. 1, ss. 11–12 i przyp. 40.

⁴ M. Radoch, *Kilka uwag o konfliktach na pograniczu litewsko-mazowieckim i litewsko-krzyżackim w latach 1401–1426 (w świetle źródeł krzyżackich)*, w: *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI wieku*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2005, ss. 20–21, przyp. 54.

siada, przede wszystkim zaś na bezprawne pozbawianie ich dóbr, licząc na zaprzestanie tego typu aktów przemocy w przyszłości⁵.

Po raz kolejny wzmianki o krzyżackim urzędniku z Przewłok znajdujemy w aktach procesu polsko-krzyżackiego, który toczył się przed subarbitrem króla węgierskiego Zygmunta Luksemburskiego, Benedyktem z Makry (Makraiem). Mianowicie podczas sesji w Inowrocławiu 22 maja 1413 r. pełnomocnik księcia wschodniego Mazowsza Janusza I przedłożył skargę przeciwko Krzyżakom. Dotyczyła ona całkiem świeżego zdarzenia, do którego doszło w dniach następujących bezpośrednio po 12 kwietnia 1413 r. Wówczas to urzędnik wielkiego mistrza „dictus Flager, Crucifer de Przewłoki”, dokonał zbrojnego najazdu na należące do księcia mazowieckiego okolice jezior Grajewo i Toczyłowo (pod Rajgrodem, o które toczył się wówczas terytorialny spór mazowiecko-krzyżacki⁶). Podczas tych wydarzeń doszło do zrabowania przez Krzyżaków sieci należących do rybaków mazowieckich oraz złowionych już przez nich ryb, co spowodowało straty w wysokości 60 kop groszy praskich. Nadto, zgodnie z oceną książecego pełnomocnika, cały Zakon w wyniku tego wydarzenia złamał mir związany z poddaniem sporu pod arbitraż króla Zygmunta, w związku z czym państwo zakonne należy obłożyć karą w wysokości 10 tys. grzywien płatną na rzecz księcia Janusza⁷. W kilka dni później, 26 maja 1413 r., już podczas pobytu Makraia w Brześciu Kujawskim, podobnej treści skargę na Zakon złożył prokurator wielkiego księcia Witolda Kiejstutowicza. Zgodnie z jego przedłożeniem w miesiącu kwietniu 1413 r. (bez sprecyzowania dokładniejszej daty) „comendator Ordinis Cruciferorum de Prewlok” napadł zbrojnie na ziemie podległe władzy króla Władysława Jagiełły i wielkiego księcia Witolda w okręgu (*districtus*) goniądzkim, konkretnie zaś na okolice bliżej nieokreślonych jezior położonych na tym obszarze. Podobnie jak w przypadku opisanej wyżej napaści na terytoria podległe władzy mazowieckiej, doszło wówczas do zniszczenia sieci rybackich i wyrządzenia innych szkód, w wyniku których król i wielki książę ponieśli straty w wysokości 100 kop groszy praskich. O ile jednak książę mazowiecki nie skarżył się na zabicie swoich poddanych, to w przedłożeniu Jagiełły i Witolda znalazło się stwierdzenie, że Krzyżacy „homines predictorum dominorum regis et ducis interfecerunt, alios spoliaverunt et alios male tractaverunt”⁸.

Nie powinno ulegać wątpliwości, że w przypadku obu skarg chodziło o jeden najazd, dokonany po 12 kwietnia 1413 r. przez krzyżackiego urzędnika z Przewłok, który wraz z oddziałem

⁵ Geheimes Staatsarchiv Preussisches Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: GSA), Ordensbriefarchiv (dalej: OBA), nr 905 (na podstawie mikrofilmu przechowywanego w Archiwum Państwowym w Toruniu); regest: *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum*, Bd. 1/1, hrsg. E. Joachim, W. Hubatsch, Göttingen 1948, nr 905; M. Radoch, *Kilka uwag*, ss. 20–21; S. Szybkowski, *Przynależność terytorialna ziemi drohickej i powiatu goniądzkiego w końcu XIV i na początku XV w.*, w: *Hortus imaginum. Studia historyczne dedykowane pamięci profesora Stanisława Mielczarskiego*, pod red. A. Panner, A. Klónczyńskiego, K. M. Kowalskiego, Gdańsk 2005, ss. 227–228; J. Śliwiński, *Wyodrębnianie się puszczy przynależnej do Grodna*, w: *Puszcze wielkookszańce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku*, pod red. idem, Olsztyn 2007, s. 119. Namieśnik Mikita jest zapewne identyczny z późniejszym namieśnikiem drohicckim Witolda o tym imieniu notowanym w 1416 r. – por. *Vitoldiana. Codex diplomaticus Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430*, wyd. J. Ochmański, Warszawa-Poznań 1986, nr 90; *Urzednicy podlascy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994, s. 90.

⁶ W. Sierdzan, *Spory graniczne między Mazowszem a zakonem krzyżackim w XIV i pierwszej połowie XV wieku*, KMW, 1996, nr 3, s. 361; idem, *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo-wschodniej w latach 1411–1466*, Toruń 1999, s. 149; G. Białuński, *Kolonizacja „Wielkiej Puszczy” (do 1568 roku) – starostwa piskie, elckie, straduńskie, zelkowskie i wegoborskie (wegorzewskie)*, Olsztyn 2002, ss. 9–10; W. Długokęcki, E. Kowalczyk, op. cit., ss. 13–14.

⁷ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. 2, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1892, ss. 323–324.

⁸ *Ibidem*, s. 338.

zbrojnych spustoszył należące do Mazowsza i Wielkiego Księstwa Litewskiego pograniczne okolice jezior, wykorzystywanych intensywnie przez rybaków, poddanych tak księcia mazowieckiego, jak i wielkiego księcia litewskiego. Przedstawione wyżej źródła (jeden list i dwie skargi z procesu polsko-krzyżackiego), w których występuje zakonny urzędnik z Przewłok dwukrotnie określają go terminem *flager* (recte *pflieger*-prokurator), natomiast tylko raz terminem *commendator* (komtur). Z dużą dozą prawdopodobieństwa można uznać, że chodziło tu o prokuratora przewłockiego, którego tylko raz do rangi komtura podniósł, niewątpliwie pomyłkowo, pełnomocnik wielkiego księcia Witolda. Pozwala to także skonstatować, że Przewłoki stanowiły ośrodek administracyjny krzyżackiego prokuratorstwa, a nie komturii.

Przedstawione wyżej źródła pozwalają również na lokalizację jednostki administracyjnej, którą zarządzał prokurator z Przewłok. Zgodnie z ich wyraźnym świadectwem był on bez wątpienia sąsiadem zarządców z jednej strony litewskiego okręgu goniądzkiego, z drugiej zaś należącej do Mazowsza ziemi wiskiej, gdzie były położone sporne jeziora Toczyłowo i Grajewo. Obszar ten pokrywał się z terytoriami zarządzanymi przez prokuratora z Elku („p eger czur Lycke”), który według listu wielkiego księcia Witolda do wielkiego mistrza z 9 kwietnia 1409 r. zmuszał do płacenia czynszu z bud położonych na lewym (krzyżackim wówczas) brzegu Biebrzy bartników z ziemi goniądzkiej, którzy dawniej, podlegając ziemi wiskiej, oddawali go księciu Januszowi⁹. Należy więc chyba uznać za wielce prawdopodobne, że skoro tym samym terenem w 1407 r. zarządzał prokurator z Przewłok, w 1409 r. zaś prokurator z Elku, a w 1413 r., ponownie, prokurator z Przewłok, to chodzi tu o tego samego urzędnika: prokuratora elckiego.

Mogłoby się zatem wydawać, że słuszna jest koncepcja Marka Radocha, że prokurator elcki rzeczywiście czasowo rezydował w Przewłokach, identyfikowanych przezeń z Prawdziskami, do czasu ukończenia zamku w Elku, gdzie wówczas ustaliła się jego rezydencja. Na przeszkodzie zaakceptowaniu takiego rozwiązania stoi jednak fakt, że prokurator przewłocki występował w źródłach także w 1413 r., czyli już po ustabilizowaniu się siedziby prokuratora na zamku w Elku. Nadto, wydaje się, że nie można zaakceptować propozycji wspomnianego badacza identyfikującego Przewłoki ze współczesnymi Prawdziskami. Wprawdzie w powstałych na przełomie XIV i XV w. krzyżackich *Wegeberichte* występuje już nazwa miejscowa lokowana na wschód od Elku, którą z pewną dozą prawdopodobieństwa można identyfikować z późniejszymi Prawdziskami (*Prywiske*), jednak nie ma całkowitej pewności, że chodziło tu już o regularną osadę wiejską¹⁰. Oto bowiem Prawdziska (określane wówczas jako *Preywisti*) jeszcze w dokumencie pokoju melneńskiego z 1422 r. nie były określane jako konkretna miejscowość (wieś, osada), ale tylko jako „okolicą” („area dicta Preywisti”)¹¹. Wydaje się zatem wątpliwe, aby istniał tam jakiś krzyżacki ośrodek administracyjny, wówczas bowiem w dokumencie pokojowym wspomniano by o istniejącym tam

⁹ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430* (dalej: CEV), wyd. A. Prochaska, Kraków 1882, nr 393; M. Radoch, *Kilka uwag*, ss. 21–23. P. G. Thielen, *Die Verwaltung des Ordensstaates Preussen vornehmlich im 15. Jahrhundert*, Köln-Graz 1965, s. 151, prokuratorów elckich zna dopiero od 1415 r., co na gruncie polskim prostują G. Białuński, *Przemiany*, s. 21, przyp. 29 (choć jako obowiązującą podaje interpretację P. G. Thielena) i W. Długocki, E. Kowalczyk, op. cit., s. 11 i przyp. 35 (na podstawie wykorzystywanego także tu listu Witolda).

¹⁰ *Die litauischen Wegeberichte*, hrsg. Th. Hirsch, *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 2, Leipzig 1863, s. 702. Na tożsamość *Prywiske* z Prawdziskami wskazują dość dobrze zgadzające się odległości marszruty między Elkiem a tym miejscem podane w małych milach, choć trzeba dodać, że wydawca źródła próbował identyfikować *Prywiske* z bliżej nieznaną osadą *Promiszki*, ale nie był pewien swojego wniosku; por. G. Białuński, *O Prusach Krzyżackich i osadnictwie w Wielkiej Puszczy*, *Zapiski Historyczne*, t. 69, 2004, z. 4, ss. 149–150; idem, *Historia Prawdzisk do XVIII wieku*, Masovia, t. 9, 2006, s. 7.

¹¹ *Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju melneńskiego z 1422 roku*, wyd. P. Nowak, P. Pokora, Poznań 2004, s. 5; G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodniego obszaru Prus Krzyżackich i Książęcych (do 1568 r.)*, Olsztyn 2001, s. 43; idem, *Historia*, s. 7.

dworze lub fortalicyi, bo chyba w czymś takim prokurator zakonny powinien rezydować. Trzeba również dodać, że – zgodnie z ustaleniami Grzegorza Białuńskiego – istniejąca tam zapewne już w końcu XV w. wieś oraczowska, jeszcze w 1505 r. znajdowała się w prokuratorstwie giżyckim (leckim, zatem pierwotnie w komturstwie pokarmińskim), skoro wówczas to tamtejszy prokurator potwierdził umowę kupna dóbr w Prawdżiskach. Podległość tej osady prokuratorstwu elckiemu poświadczona jest dopiero od 1511 r.¹² O ile zatem, czego oczywiście nie możemy być całkowicie pewni ze względu na możliwe zmiany granic zakonnych jednostek administracyjnych, także w początkach XV w. Prawdżiska nie znajdowały się na terenie bezpośrednio zarządzanym przez prokuratora z Elku (którego okręg administracyjny znajdował się na pierwotnym terenie komturstwa bałgijskiego), to bardzo wątpliwe, aby właśnie tam ulokował on swoją tymczasową siedzibę. Takimi wątpliwościami nie jest natomiast już obciążony kolejny argument przeciwko identyfikacji Przewłok z Prawdżiskami. Oto bowiem żadne ze średniowiecznych i wczesnonowożytnych form nazwy Prawdżiska (*Prywiske, Preywysti, Preywisti, Preywosty, Previschy*)¹³ pod względem językowym nie nawiązują do źródłowo potwierdzonych na początku XV w. form nazwy Przewłoki (*Przewłoki, Przewłoky, Prewlok*), gdzie miał rezydować krzyżacki prokurator.

Skoro jednak wspomniany urzędnik zakonny nie rezydował raczej w Prawdżiskach, to może rację mają W. Długokęcki i E. Kowalczyk, uważając, że Przewłoki były jeszcze jednym, obok Elku, ośrodkiem administracyjnym, w którym w 1409 r. budowano zamek krzyżacki¹⁴. Twierdzenie wspomnianych opiera się na liście wielkiego księcia Witolda do wielkiego mistrza z 27 maja 1409 r. dotyczącym m.in. sporów granicznych między Mazowszem a Prusami, w których rozwiązanie miał się zaangażować stryjeczny brat Władysława Jagiełły¹⁵. W źródle tym Kiejstutowicz zarzucił w nim Krzyżakom spalenie wsi należących do księstwa księcia wschodniego Mazowsza Janusza I, położonych daleko poniżej pewnego kamienia granicznego na Pisie (lokalizowanego przez E. Kowalczyk u ujścia do tej rzeki jej lewego dopływu Wincenty¹⁶), czyli już na obszarze, do którego prawa rościło sobie Mazowsze. Z kolei wielki książę zajął się m.in. sprawą innych pretensji mazowieckich. Stwierdził, że jakkolwiek wielki mistrz pisał do niego, że nie buduje żadnego innego zamku poza Elkiem, to ma on odmienne informacje na ten temat od Władysława Jagiełły (który nie pisał doń w sprawie zamku w Elku, ponieważ wie, że ten należy do państwa zakonnego). Mianowicie kolejny zamek miał być przez Krzyżaków budowany poniżej kamienia granicznego (na Pisie) we wsi księcia mazowieckiego¹⁷. Zamek ów Witold widzi więc wyraźnie w dolinie Pisy, na tere-

¹² G. Białuński, *Kolonizacja*, ss. 17–18, 94; idem, *Historia*, ss. 8–9.

¹³ *Dokumenty*, s. 5; G. Białuński, *Przemiany*, s. 43; idem, *Kolonizacja*, ss. 9–10, 12; idem, *Historia*, ss. 4–5.

¹⁴ W. Długokęcki, E. Kowalczyk, op. cit., ss. 11–12 i przyp. 40; podobnie W. Długokęcki, *Die Bildung der Grenze zwischen dem Deutschordensland Preussen und dem Herzogtum Masowien in den Jahren 1343–1422*, w: *Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter*, hrsg. U. Knefelkamp, K. Bosselman-Cyran, Berlin 2007, s. 144, choć bez identyfikowania różnego od Elku zamku z Przewłokami.

¹⁵ CEV, nr 399. O sporach dotyczących tego obszaru, por. M. Radoch, *Zarys działalności polityczno-dyplomatycznej książąt mazowieckich wobec państwa zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1385–1407*, Olsztyn 1998, ss. 93–97; W. Długokęcki, E. Kowalczyk, op. cit., ss. 10–12.

¹⁶ E. Kowalczyk, *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej (między Drwęcą a Pisą)*, Warszawa 2003, s. 197, przyp. 246.

¹⁷ Zapis w edycji Antoniego Prochaski (CEV, nr 399): „Und als ir uns schreibet, das ir keinen no[we]n hus bawet, denn of der Licke etc. wissen wellit, das uns der her konig czu Polan nichts von der Licke hat geschrebin, went her weis wol, das das hus Licke euch angehoret, idoch her schreb uns, das ir io in des herzog Hannos us der Mazow lande dorfir...e bawet ein hus nedwendig desselben steines” należy jednak uzupełnić, gdyż w najbardziej interesującym nas fragmencie, którego wydawca nie odczytał w całości, powinien on brzmieć: „das ir yo in des herzog Hannos us der Mazow lande dorfir adir huse [w oryg. skreślone] eyn hus [dopisane na marginesie ze znakiem wstawienia na wysokości wersu z huse] bawet nedwenig desselben steynes” – GSA, OBA, nr 1070 (na podstawie mikrofilmu przechowywanego w Archiwum Państwowym w Toruniu). Za weryfikację odczytu A. Prochaski pragnę gorąco podziękować Panu dr. Adamowi Szwedzie z Instytutu Historii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

nie między jej kolejnym dopływem, Skrodą a Wincentą, do którego pretensje rościli sobie zarówno Mazowszanie, jak i Krzyżacy¹⁸. Jednym z epizodów tego konfliktu był wspomniany w tym liście (znany jednak także z innych źródeł¹⁹) najazd prokuratora z Pizy dokonany w 1405 r. na mazowieckie wsie w dolinie Pisy, który dotarł aż do położonej w niedużej odległości od Narwi wsi Mały Płock (zatem istotnie bardzo daleko od kamienia granicznego)²⁰. Przypisywaną Krzyżakom przez Witolda budowę punktu umocnionego między Skrodą a Wincentą można by wobec tego uznać za próbę ustabilizowania *via facti* granicy na pierwszej z tych rzek²¹. Niezależnie jednak od tego, podana wyżej lokalizacja budowanego zamku nie pozwala na jego identyfikację z Przewłokami. Rezydującego gdzieś między Wincentą a Skrodą krzyżackiego prokuratora trudno bowiem uznać za bezpośredniego sąsiada terytorium goniądzkiego, którym bez wątplenia był w 1407 r. prokurator z Przewłok. Przekonanie to wzmacnia relacja o najeździe tego urzędnika na okolice jezior Toczyłowo i Grajewo oraz ziemię goniądzką, który miał miejsce w 1413 r., co dodatkowo potwierdza, że interesujący obszar zarządzany przez naszego prokuratora graniczył bezpośrednio z terytorium goniądzkim oraz wschodnią częścią ziemi wiskiej. Przeciwno lokalizacji na obszarze między Skrodą i Wincentą siedziby prokuratora z Przewłok, przemawia również niewielka odległość tego obszaru od Pizy (gdzie także rezydował prokurator). Trudno bowiem przyjąć, że Zakon lokowałby w tak niewielkiej odległości od tego ostatniego zamku siedzibę kolejnego urzędnika o tej samej randze.

Niezależnie jednak od tego w źródle mamy do czynienia z dwoma sprzecznymi wobec siebie oświadczeniami. Z jednej strony z pisemnym zapewnieniem wielkiego mistrza, że nie buduje on na pograniczu litewsko-mazowiecko-pruskim żadnego innego zamku poza zamkiem w Elku oraz z niepewną informacją z listu króla o budowie jeszcze jednego zamku na ziemiach, do których prawa rościli sobie Mazowszanie, mogącej się wszak opierać na domniemaniach, ewentualnie stanowić tylko wyrażenie pewnej obawy wobec zamiaru budowy krzyżackiego zamku. Trzeba jeszcze zwrócić uwagę na czas napisania listu: 27 maja 1409 r., gdy Witold mógł poszukiwać już powodów usprawiedliwiających wybuch wojny z Zakonem, a budowa zamku na obszarze spornym z Mazowszem mogła być przecież jednym z nich. Wszak już wkrótce (po 27 a przed 30 maja) miało wybuchnąć powstanie na Żmudzi, a Kiejstutowicz, pomimo utrzymywania pozorów pragnienia zachowania pokoju, w krótkim czasie wspomniane terytorium faktycznie Krzyżakom odebrał²².

¹⁸ M. Radoch, *Zarys*, ss. 85–86, 93–95; idem, *Z dziejów*, s. 91; E. Kowalczyk, op. cit., ss. 205–213; W. Długokęcki, E. Kowalczyk, op. cit., s. 5, 28, 29; W. Długokęcki, op. cit., Abb. 1.

¹⁹ *Lites*, t. 2, s. 63, 187, 191.

²⁰ M. Radoch, *Zarys*, s. 95; W. Długokęcki, E. Kowalczyk, op. cit., s. 11, przyp. 38. Trzeba przy tym dodać, że podana w liście deklaracja Władysława Jagiełły, dotycząca jego wiedzy, że Elk znajduje się na terenie krzyżackim dotyczy sporu mazowiecko-pruskiego o tereny nad Elkiem, gdzie książę Janusz domagał się w 1405 r. przesunięcia granicy z „niższego” na „wyższy” bród na rzece Elk, w wyniku czego granica mazowiecka znalazłaby się w pobliżu nieistniejącego wówczas (zniszczonego przez Litwinów; por. niżej) zamku Elk, a Zakon straciłby także okolice Jeziora Rajgrodzkiego (por. W. Długokęcki, E. Kowalczyk, op. cit., s. 10; W. Długokęcki, op. cit., ss. 143–144). Trzeba jednak zauważyć, że odnośnikiem granicznym w tym sporze były brody na Elku a nie kamień graniczny na Pisie.

²¹ Między Skrodą a Wincentą istniało wówczas zapewne kilka wsi mazowieckich, w których Krzyżacy mogli ewentualnie budować interesujący nas „zamek”, por. A. Długokęcki, E. Kowalczyk, op. cit., s. 14.

²² Niektóre krzyżackie źródła epistolarne datują wybuch powstania dokładnie na 30 V; por. *Annalista Thorunensis*, hrsg. E. Strehlke, *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 3, Leipzig, s. 300 (tu około 26 V); *Johanns von Posilge, Officials von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen* (dalej: Posilge), ibidem, s. 300 (tu po 26 V); CEV, nr 400, 403, 404, 405, 406, 408, 409; S. M. Kuczyński, *Wielka wojna z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411*, Warszawa 1987, ss. 120–124; V. Almonaitis, *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*, Kaunas 1998, ss. 168–171; S. Józwiak, A. Szweda, *Przed „wielką wojną”*. *Polsko-krzyżacka rozgrywka dyplomatyczna w czerwcu-sierpniu 1409 roku*, *Roczniki Historyczne*, t. 73, 2007, ss. 141–142 (w tej pracy zestawienie innej literatury dotyczącej powstania na Żmudzi).

Wyjaśnienia utożsamiania w źródłach prokuratora elckiego z prokuratorem w Przewłokach należy zatem szukać gdzie indziej. Wydaje się bowiem, że podczas dociekań nad tym problemem nie wykorzystano dotąd analizy etymologii nazwy Przewłoki w połączeniu z charakterystyczną topografią zamku krzyżackiego w Elku. Raczej nie powinno bowiem ulegać wątpliwości, że Przewłoki to nazwa pochodzenia polskiego. W staropolszczyźnie *przewłok*, *przewłoka* miała trzy notowane przez językoznawców znaczenia. Pierwsze określało rodzaj sieci rybackiej, drugie nieznaną część wozu, trzecie wreszcie miejsce przeciągania łodzi z jednej rzeki (zbiornika wodnego) do drugiej²³. Najprawdopodobniej też interesująca nas nazwa ośrodka krzyżackiego prokuratorstwa ukształtowała się w związku z nawiązaniem do położenia tej miejscowości lub jego charakterystycznego otoczenia. W wypadku Przewłok w grę mogą wchodzić najpewniej tylko znaczenia określające rodzaj sieci i miejsce przeciągania łodzi, ze względu na bardzo duże nasycenie południowo-wschodniej części państwa zakonnego różnego rodzaju mniejszymi lub większymi zbiornikami wodnymi, co sprzyjało zarówno rybołówstwu, jak i wykorzystywaniu ich w charakterze dróg transportu. Dodajmy jeszcze, że raczej „wodne” źródła interesującej nas nazwy siedziby prokuratora wykluczają dodatkowo identyfikowanie jej z Prawdżiskami, w pobliżu których żadnych większych zbiorników wodnych nie było. Ze względu na zbyt wiele możliwych interpretacji w rozwiązaniu naszego problemu nieprzydatne wydają się także próby wykorzystania znaczenia interesującej nas nazwy związanego z typem sieci rybackich. Pozostaje nam więc trzecie znaczenie: miejsce, w którym przeciąga się łodzie z jednego zbiornika wodnego do drugiego. Teren, gdzie mogła być przewłoka, znajdujemy też w najbliższym otoczeniu miejsca, gdzie został zbudowany zamek. Powstał on mianowicie na wyspie na Jeziorze Elckim, położonej w pobliżu miejsca, gdzie rzeka Elk wpływa do tego zbiornika wodnego²⁴. Co ciekawe, Jezioro Elckie dzieli tylko niewielkie pasmo stałego lądu, obecnie o szerokości około 4 km, od Jeziora Selmęt Wielki, które z kolei przez Legę łączy się z Jeziorem Stackim, połączonym z Jeziorem Rajgrodzkim i dalej Legą z Jeziorem Dręstwo. Ten zbiornik Lega (Jegrznia) łączyła natomiast z rzeką Elk, uchodzącą do Biebrzy. Można się chyba domyślać, że w dawnych czasach zbiorniki te łączył szlak wodny dostępny dla łodzi rybackich. Na tym szlaku jeziornym wyraźna przerwa występowała zatem między Jeziorem Elckim i Selmęt Wielki. Tam trzeba było przetransportować łodzie przez pas stałego lądu do rzeki Elk, która skracала nieco podróż, wpływającej, jak już wspominaliśmy, do jeziora o tej samej nazwie naprzeciwko wyspy z krzyżacką warownią. Wydaje się zatem, że obszar ten może spełniać warunki określenia go jako przewłoka²⁵.

Podsumowując zatem, wzięwszy pod uwagę następujące fakty: 1) identyczność występującego w latach 1407 i 1413 prokuratora z Przewłok z prokuratorem elckim (znanym od 1409 r.), 2) duże prawdopodobieństwo istnienia w najbliższym otoczeniu krzyżackiego zamku przewłoki łączącej Jezioro Elckie z jeziorem Wielki Selmęt, należy uznać duże prawdopodobieństwo, że Przewłoki to krótko używana na początku piętnastego stulecia polska, występująca tylko w źródłach proveniencji mazowieckiej i litewskiej, nazwa Elku, gdzie rezydował zakonny urzędnik.

Za powyższym przypuszczeniem przemawiają jednak jeszcze inne przesłanki. Z przeniesieniem określenia przewłoka na nazwę miejscową mamy do czynienia także w warunkach polskich.

²³ *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańskiego i in., t. 7, Wrocław 1973–1974, s. 202; *Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. M. R. Mayenowej, t. 32, Warszawa 2004, s. 355.

²⁴ M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork – Płock 1999, s. 87.

²⁵ Niewiele wniesie do poruszanego przez nas problemu analiza etymologii niemieckiej nazwy Elku (Lyck), która urobiona została od nazwy jeziora i rzeki. Obie nazwy są jednak pochodzenia pruskiego i oznaczają zapewne nazwę kwitnących roślin wodnych (grzybienia i grązela), por. G. Gerullis, *Die altpreussischen Ortsnamen gesammelt und sprachlin behandelt*, Berlin – Leipzig 1922, ss. 91–92.

Oto bowiem nazwę Przewłoki nosiła osada grodowa leżąca na początku przewłoki łączącej Jezioro Ślesińskie z Gopłem na pograniczu wielkopolsko-kujawskim (obecnie na terenie wsi Żółwiniec)²⁶. Kolejnymi argumentami niech będą incydentalnie występujące w źródłach z początku XV w. polskie lub niemieckie nazwy osad pogranicznych na terenie pogranicza mazowiecko-pruskiego, które później zanikły (Johannisburg-Janowgrad, Komorowgrad-Muckolburg)²⁷.

Nasze propozycje dotyczące identyfikacji prokuratorstwa elckiego z prokuratorstwem w Przewłokach pozwalają, jak sądzimy, na nieco dokładniejszą niż do tej pory interpretację początków tej jednostki administracyjnej państwa zakonnego. Wydaje się, że o dążeniu władz krzyżackich do organizacji u schyłku XIV w. nowej jednostki administracyjnej z ośrodkiem w Elku wyraziście przekonuje fakt, że, zgodnie ze świadectwem tzw. kroniki Posilgego, ówczesny komtur bałgijski (później wielki mistrz) Ulryk von Jungingen, zbudował tam w 1398 r. zamek²⁸. Powstanie zamku w Elku było bez wątpienia związane z potrzebą wypełnienia próżni administracyjnej, która powstała na południowo-wschodnich kresach Prus po likwidacji w 1397 r. tzw. pierwszego komturstwa ryńskiego (istniejącego od 1393 r.), zarządzającego dotąd tymi obszarami państwa zakonnego²⁹. Budując nowy zamek, władze krzyżackie niewątpliwie liczyły, że stanie się on trwałym ośrodkiem kontrolującym te terytoria. Na tego typu nadzieje wpływał niewątpliwie fakt zawarcia w 1398 r. kompromisu politycznego z Litwą (poprzedzonego rozejmami z 1397 r.), ukoronowanego zawarciem pokoju na wyspie Salin (12 października), w wyniku którego Prusy uzyskały wprawdzie Żmudź, ale musiały zrezygnować ze swoich ambicji terytorialnych właśnie na południowym odcinku granicy z Wielkim Księstwem, która ustaliła się na Necie³⁰. Niestety, rachuby te nie sprawdziły się i już w 1401 r. wybuchła nowa wojna litewsko-krzyżacka o Żmudź, trwająca do 1404 r., w trakcie której zamek w Elku został zniszczony³¹. Nie wiemy, jakiej rangi urzędnik zakonny rezydował w Elku do wybuchu wojny, mógł to być zarówno burgrabia podległy komturowi bałgijskiemu lub urzędnik innego rodzaju (prokurator?). Być może problem ten pozwoli rozwiązać dal-

²⁶ W. Kowalenko, *Przewłoka na szlaku żegludowym Warta–Gopło–Wisła*, Przegląd Zachodni, t. 8, 1952, ss. 46–53, 55–56, 58–60, 80, 90–91.

²⁷ *Lites*, t. 2, s. 63; M. Toeppen, *Geschichte Masurens*, Danzig 1870, s. 72; idem, *Historia Mazur. Przyczynki do dziejów krainy i kultury pruskiej*, przeł. M. Szymańska-Jasińska, opr. G. Jasiński, Olsztyn 1995, s. 101; M. Radoch, *Z dziejów stosunków mazowiecko-krzyżackich na przełomie XIV i XV wieku*, w: *Od starożytności do współczesności. Studia historyczne*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 1997, s. 91; idem, *Zarys*, ss. 85–86, 94; E. Kowalczyk, *Dzieje*, ss. 111–112 i przyp. 456; eadem, *Z nieprawdźliwych dziejów Małgi*, KMW, 2003, nr 2, s. 240 (formę Mucolburg, używaną na określenie osady położonej w granicach Prus, lecz tuż przy granicy z Mazowszem, zastąpiła nazwa Komorow, Kammerau, urobiona od jej pierwotnej nazwy polskiej Komorowgrad).

²⁸ Posilge, s. 221; M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 100; G. Białuński, *Przemiany*, s. 21; idem, *Kolonizacja*, s. 76. Nie wiadomo, na jakiej podstawie M. Haftka, op. cit., s. 87, przyjął, że zamek w Elku zaczęto budować w 1390 r. Przeciwno takiemu przypuszczeniu zdają się przemawiać źródła dotyczące zawarcia przez wielkiego mistrza Konrada Zollnera i księcia Witolda przymierza skierowanego przeciwko Władysławowi Jagielle, do czego doszło nad rzeką Elk, co oznacza, że żadnego ośrodka administracji krzyżackiej nad tą rzeką lub jednoimiennym z nią jeziorem jeszcze nie było, por. *Die Chronik Wigands von Marburg*, hrsg. T. Hirsch, *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 2, s. 64 „Et conveniunt prope umen vulgariter Licke et faciunt ibidem inter Wytaudum et ordinem perpetuam pacem”; CEV, nr 63, 64 (dokumenty traktatowe wystawione przez Witolda, an der Licke”).

²⁹ S. Józwiak, *Pierwsze komturstwo ryńskie (1393–1397). Powstanie, rozwój terytorialny, likwidacja*, w: *Prusy–Polska–Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, pod red. A. Radziwińskiego, J. Tandackiego, Toruń 1999, ss. 211–228; idem, *Centralne i terytorialne organy władzy*, s. 166.

³⁰ S. Józwiak, *Pierwsze komturstwo ryńskie*, s. 226; idem, *Centralne i terytorialne organy władzy*, s. 166; W. Długocki, E. Kowalczyk, op. cit., ss. 7–8; W. Długocki, op. cit., ss. 142–143; G. Błaszczuk, *Dzieje stosunków polsko-litewskich*, t. 2, cz. 1, Poznań 2007, ss. 166–173.

³¹ M. Radoch, *Zarys*, ss. 83, 90–93; G. Błaszczuk, op. cit., t. 2, cz. 1, ss. 284–287; W. Długocki, op. cit., s. 144.

sze badania. Zamek elcki wspomniano w czasie przeszłym w korespondencji krzyżackiej jeszcze na początku 1405 r.³² Wydaje się jednak, że pokój raciąski z 1404 r., kończący wspomnianą wojnę, na mocy którego ponowiono postanowienia układu salińskiego³³, przywrócił warunki dogodne do wznowienia planów uczynienia z niego ośrodka administracyjnego dla przyległych obszarów Prus. Wcielono je w życie niewątpliwie wkrótce potem. Należy sądzić, że prokuratorstwo elckie powołano już w 1406 r., skoro prokurator w Przewłokach, identyfikowanych przez nas z Elkiem, pojawił się w źródle już z 1 stycznia 1407 r. Rezydował on zapewne w Elku, określanym wówczas w źródłach litewskich i mazowieckich zanikłą wkrótce słowiańską nazwą, nadzorując budowę (odbudowę?) zamku na wyspie na Jeziorze Elckim. Najważniejsze prace przy nim zostały zapewne zamknięte w 1408 r., skoro kontynuator tzw. kroniki Posilgego stwierdził, że wówczas „zbudował go” komtur bałgijski Johann von Sayn³⁴. Budowa była jednak kontynuowana najwyraźniej jeszcze w 1409 r., skoro, jak już zaznaczaliśmy wyżej, wielki książę Witold pisał o niej jako o fakcie trwającym w liście do wielkiego mistrza Ulryka von Jungingena z 27 maja tego roku³⁵.

³² W. Długokęcki, E. Kowalczyk, op. cit., s. 10; W. Długokęcki, op. cit., s. 144.

³³ *Lites*, t. 2, ss. 344–346; P. Nowak, *Dokumenty pokoju w Raciążku z 1404 roku*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 40, 2002, ss. 70–77; G. Błaszczyk, op. cit., t. 2, cz. 1, ss. 287–295.

³⁴ Posilge, s. 293; M. Toeppen, *Historia Mazur*, s. 105 (tu mowa o renowacji zamku w 1408 r.); G. Białuński, *Przemiany*, s. 21; idem, *Kolonizacja*, s. 76.

³⁵ CEV, nr 399.